

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Автобіографія завжди викликала чималий інтерес у дослідників літератури та в гуманітарних науках загалом. У численних наукових розвідках українських і зарубіжних авторів уже давно по-різному осмислюються проблеми художньої автобіографії як окремого літературного жанру. Метою запропонованої статті є аналіз стану дослідження проблематики спогадового письма у його психологічному, філософському та соціологічному зрізах. Об'єкт дослідження – автобіографічна проблематика. Предметом дослідження є українські та зарубіжні напрацювання стосовно спогадового письма, здійснені в філософії, психології, соціології.

Автобіографію традиційно розглядають як літературний жанр з довільним співвідношенням його художніх і документальних елементів (М. Бахтін, С. Аверінцев, Л. Гінзбург, Л. Мішина, О. Созіна, М. Наєнко, Г. Міш, М. Вагнер-Егельгаф, Ю. Кушнінські, Ф. Лежен). Цей залежний від симпатій та антипатій автора жанр посідає проміжне місце між історичним повідомленням і художнім твором. Проте реалізація автобіографії у різних жанрових формах (роман, повість, оповідання, нарис) дає можливість назвати її складним наджанровим утворенням, що включає в себе тексти різного ґатунку та різного ідейно-естетичного спрямування (О. Галич). Акцентуємо погляд на художню автобіографію як на найвідповідальніший рід мистецтва, за який не так часто беруться, оскільки світова література може представити не більше дюжини значних творів цього роду.

Аналіз досліджень проблематики спогадового письма дає підставу стверджувати, що суто літературний підхід до його вивчення недостатній: „Поле (авто)біографічних досліджень конструюється як принципово мультидисциплінарне, що поєднує лінгвістику, антропологію, історію, психологію, соціологію та ін. [2, с. 148]”. Основними підходами до вивчення проблем автобіографії є історико-літературний, філософсько-культурологічний, джерелознавчий, психоаналітичний, соціологічний, гендерний, нарративний. Автобіограф повинен бачити процеси соціального життя, рух історії та вміти їх зобразити в реальних людських характерах. Простір письма створює умови для реалізації процесу самопізнання.

Автобіографія – це документ для вивчення соціального статусу людини, а психологія допомагає зрозуміти суть самоосмислення, що представлено як активність особливого роду, спрямована не лише на усвідомлення провідних мотивів, а й координацію особистості. Сьогодні в українському літературознавстві заявлена можливість входження на термінологічному рівні в науковий обіг понять „психопортрету” та „психобіографії” [9, с. 104-108], що свідчить про особливу роль психологічних наук при вивченні спогадової літератури.

З позиції психології автобіографічне письмо є сценічним процесом, у якому співпрацюють „сьогоднішні” та „тодішні” інтереси автобіографа. Виходячи з трьох рівнів автобіографічного зображення, – 1) сьогодишнє „я”, 2) згадуване „я”, 3) традиція й адресат [17, с. 19], підкреслимо перебування цього письма в просторі між автобіографом і адресатом. Текст автобіографії є перехідним об’єктом, що поєднує адресата та автобіографа з традицією і його сучасністю. З досліджень автобіографічної пам’яті випливають важливі для розуміння автобіографічного дискурсу моменти: минуле завжди неоднозначне; спогад людини про себе не є рівносильний реальній події; конструювання пам’яті про минуле може бути захисним, неусвідомленим і деконструктивним, як і особистісно прогресивним. Підкреслимо, що автобіографічну пам’ять традиційно розглядають як суб’єктивне відображення людиною пройденого життєвого шляху, що полягає у фіксації, збереженні, інтерпретації автобіографічно значущих подій, якими визначається самоідентичність особи. Головна функція автобіографічної пам’яті полягає в розділенні своєї пам’яті з іншими людьми та в регулюванні стану людини в теперішньому. За допомогою автобіографічного наративу, який вибудовується на основі автобіографічної пам’яті, розгортаються внутрішні діалоги та формуються різночасові образи особистості. Автобіографічна пам’ять існує у вербалізованій формі та у вигляді яскравих образів [14, с. 153-159].

Дослідження проблем автобіографії тісно пов’язані з філософською антропологією, яка ставить у центр уваги самоідентифікацію індивіда в автобіографічному дискурсі в контексті взаємовідносин Я з Іншим (В. Дільтей, З. Фройд, К.-Р. Айслер, Поль де Ман). Суттєві напрацювання в галузі вивчення пам’яті, пригадування і забування представляє Поль Рікер; він розглядає автобіографію як художній твір, в основі якого невідповідність між поглядом у минуле і актом писання [12]. Щедрий матеріал для наукових пошуків надає автобіографія Карла Густава Юнга, де акцентовані труднощі створення власної біографії за відсутністю в автобіографа об’єктивних критеріїв чи стандартів.

Відправною точкою вивчення проблем художньої автобіографії вважаємо можливість повного пригадування пережитого, невіддільного від його переосмислення. Найпершою небезпекою при цьому є те, що минуле автор розглядає з точки зору сьогодення, чим спотворюється оцінка фактів. Другою небезпекою ми називаємо лакуни пам’яті, спроба заповнення яких породжує вимисел. Повернення у минуле є для автобіографа важким завданням. У цьому контексті наведемо приклад Б. Лепкого, котрий розпочинає автобіографічну розповідь із молитовного звернення про допомогу: „Поля й дороги, хато й церкво, могили і гроби, допоможть мені! Ви.... Всі! [8, с. 319]”.

Приймаючи пам’ять за основне джерело інформації для розповіді, дослідники ставлять її у пряму залежність від не завжди позитивних ретроспективності та суб’єктивності. Неумисне спотворення фактів отримало в колах психологів назву „мрійлива неправда”, при якій минуле постає наче в

тумані, а бажане видається за дійсне [10, с. 386]. Суть часто вживаного при аналізі літератури факту поняття „обман пам'яті” полягає в тому, що пережитим здається те, що в дійсності ніколи не існувало (так зване *jamaïs vu*). У цьому випадку йдеться про появу в пам'яті предметів чи людей у неочікуваному аспекті.

Відомий своєю автобіографією „Легенда про Сан-Мікеля” Аксель Мунте запроваджує поняття „нічиєї землі”, що розташована між дійсністю і фантазією. У цьому місці зазнав катастрофи не один мемуарист, і навіть Гете у „Поезії і правді” збивався зі шляху. У пам'яті події постійно рухаються, шліфуються до невпізнання, пристосовуються, набувають форми та кольору наших бажань. У її стихії майже нічого не залишається незмінним, бо вона сама собою є ворогом правдивості. Акцентування подієвої чи духовної сторони життя залежить від самого автобіографа. Ступінь відвертості автора визначається його психологічними особливостями та філософськими установками, художнім методом, у руслі якого створюється конкретний твір. Процес пригадування пережитого можна трактувати як напругу особистості в зусиллі зібрати та возз'єднати себе.

Спогадам притаманний суб'єктивний характер, з чого випливає ймовірність їхньої подвійної ролі. Призабуті моменти можуть зашкодити зображенню пережитого, а властивий автобіографії вимисел завжди включатиме в себе фактичний компонент. Навіть при найвищій точності спогадів автобіограф створює картини минулого, що виникли нині в його свідомості. Це дає нам підставу говорити про перехід розповіді в авторську інтерпретацію, яка не заперечує прагнення до правдивого зображення. Достовірність зображення залежить від інтересів автора, його орієнтирів, особливостей свідомості, зовнішніх факторів. Автор прагне усвідомити себе в потоці реальних подій і людей, а читачеві надає можливість простежити діалог культур, часу, менталітетів. Автобіограф вибудовує не лише текст автобіографії, а й саме життя. Тому певні моменти він піддає тривалому шліфуванню. Марк Твен підкреслює неминучість поєднання в автобіографії істини та вимислу, порівнює їх з мазками пензля, кожен із них на своєму місці, створює портрет, у якому відображено внутрішній світ [13, с. 87].

Проте Артур Шопенгауер вважав, що для автобіографії удавання не є властивим. При письмі людина насилу вникає у далеке, але не бачить масштабу того враження, яке вона справляє на іншого. Автора найкраще можна пізнати з його книжки, тому що „... притворяться в автобиографии так трудно, что, быть может, нет ни одной из них, которая в целом не была бы правдивее всякой другой написанной истории [15]”. Безперечно, така точка зору має право на існування, але однозначною її визнавати недоцільно. Ми схиляємося до думки відомого австрійського біографа Штефана Цвайга, який визначив причину зображення свого „я” як вроджене прагнення до увічнення себе. Якщо людині треба пояснити себе самій, починається роздвоєння між зображенням пережитого для інших і для себе. Те чи інше переважання призводить до появи сповідей чи щоденників. Лише сильні натури (напр. Гете) наважуються на повний синтез і увічнюють себе у двох формах.

Головним ворогом автобіографії є сором, який спокушує автобіографа показати себе в бажаному світлі. Процес створення автобіографії трактується як неминуча боротьба з самооманою, тому що найнебезпечніша неправда трапляється у великих, патетичних, псевдогероїчних зізнаннях. Імовірність абсолютної правдивості самозображення рівносильна ймовірності абсолютної справедливості, досконалості та свободи на всій планеті. Завдяки творчій фантазії пам'яті автобіограф стає співцем свого життя.

Продовжуючи філософське трактування автобіографії, звернемося до Ганса-Георга Гадамера, який розглядає її як життєвий феномен, що є поглядом із висоти років на пережите. Перш ніж піднятися до рівня окремого жанру, цей феномен виявляється роздумами чи повчальною розповіддю про себе. Важливість філософської точки зору на автобіографічну проблематику полягає у тому, що в багатогранному вираженні автобіографія виростає з самого життя. Гадамер продовжує учення Вільгельма Дільтея про автобіографію як найвищу та інструктивну форму, в якій представлене життя. При цьому акцентується важливість розуміння того, як індивідуальна особистість досягає саморозуміння.

На сьогодні в роботах російських і українських філософів (В. Подорога, І. Сіротіна, М. Уваров, Є. Соколов, К. Пігров, Л. Озадовська, Н. Кнехт) розглядаються проблеми пам'яті, самоусвідомлення і самооцінки, вибору для опису життєвих фактів, формування концепції свого „я”. Із зарубіжних філософів виділимо Франкеля Рудольфа Анкерсмита, автора концепції історичного минулого, що співвіднесене з певним моментом теперішнього; минулого, завжди відмінного від теперішнього. Він визнає можливість переживання різниці між минулим і нинішнім, чим є пережите в історичному досвіді. Розрізнення, яке переживається у ностальгічному історичному досвіді, одночасно об'єднує і роз'єднує минуле з сьогоднішнім [1, с. 374].

Новим є вивчення з допомогою автобіографії нереалізованих задумів автора. Повернення людини в себе та відтворення повноти існування можливе через самопізнання, яке поєднує минуле, теперішнє та майбутнє. Важливо, що в автобіографії можна вибирати себе як для себе, так і для читача. На наш погляд, теза Н. Кнехт, що записане в автобіографії життя можна переживати, відстежувати, виправляти, вловлюючи „... щілину між життям, „яке відбулося”, і життям-проект, яке задумувалося [7, с. 198]”, сприймається у дусі ідей О. Шпенглера, що представляє розуміння життя як здійснення внутрішньо можливого та розуміння Хосе Ортега-і-Гассета внутрішньої та зовнішньої долі. Актуальним для нашого дослідження є питання віку автобіографа, який з невіддільними від нього особливостями психіки, переконаннями, досвідом є важливим фактором вироблення жанрових канонів автобіографії. У цьому випадку ми не погоджуємося з категоричністю одного із згадуваних у автобіографії Марка Твена персонажів, що в сорокадвохрічному віці автобіограф запізнівся з початком роботи аж на два роки. Світова література знає приклади, коли автобіографи саме свій вік беруть за межу, яка дає можливість розпочинати створення

саможиттєпису. Наголосимо, що філософи активно дискутують стосовно погляду на автобіографію як на літературний жанр. Наприклад, Поль де Ман вважає автобіографію прийомом читання і розуміння, що певною мірою властивий усім текстам. У дослідження автобіографії він вводить поняття „прозопопеї” як її особливої риторичної фігури, що надає голос та обличчя безликій сутності. Ця риторична фігура маскуваннн і демаскуваннн описує становлення особистості як процес фігурації через стилістичні засоби. На його погляд, автобіографія демонструє неможливість закритості й тоталізації усіх текстуальних систем, що складаються із тропологічних заміщень [16, с. 134]. Думка, що за допомогою прозопопеї індивід створює своє обличчя та ідентичність, розходиться із поширеним у літературознавстві сприйняттям автобіографа як самовизначеного, цільного та цілеспрямованого суб’єкта. За цією теорією, обличчя та імена надаються за допомогою прозопопеї, тому їх можна розглядати як риторично створені категорії.

У філософії існує погляд на автобіографію як на „концептуальну єдність та дискурс”, а саме автобіографування представлене як аналітична стратегія, спрямована на відтворення плану твору під час аналізу. Автобіографію розглядають як феномен історії європейської культури та як соціальну культурну практику. В. Подорога вводить у науковий лексикон поняття „малої смерті” („метанойі”), певної подієвої точки, з якої може розпочатися автобіографування. Це варіант смерті „я” у суб’єкті автобіографії. Метанойю розуміють як розрив історії життя на дві нерівні половини, що здійснюється за допомогою першочергової біографічної події, яка перетворює суб’єкта на себе іншого та порівнюваного в цьому смислі з його смертю („мала смерть”). Постає момент своєрідного „навернення” суб’єкта як умови доступу до істини.

Л. Озадовська вважає автобіографію літературним жанром, оскільки автобіограф ставить за мету створення свого „публічного” образу, який йому самому може видатись чужим. Різними є „я” реальне і „я” романне, що свідчить про відмінність між „написаним” і реальним світом. Здійснюваний автором підбір матеріалу для автобіографії є так званим ретушем. Представлені події – це лише конструйований образ, несправжній опис справжніх подій. Але автобіографії притаманна особлива правдивість: вона розкриває внутрішній світ автора, „... дійсність життя ніколи не тотожна „голому” факту, який становить лише поверхневий шар реальності [11, с. 44, 45]”.

Розглянемо тепер соціологічний аспект літератури факту. Автобіографія як поле соціологічної інформації породжена необхідністю об’єктивної самооцінки. Вона простежує шлях соціологізації автора та вивчає вплив соціальних факторів на формування його характеру та поведінки. Тому автобіографія є матеріалом для аналізу впливу соціально-історичних, культурних, психологічних, світоглядних факторів на формування життєвих орієнтацій особистості та вибір нею напрямків самореалізації. Як підкреслює Ф. Знанецький, у соціології автобіографія є виразом суб’єктивного життєвого досвіду, цілісності безпосереднього та

взаємопов'язаного життя індивіда [6, с. 160-170]. Врахування соціологічного підґрунтя дослідження передбачає розгляд автобіографа у його соціальному оточенні та у єдності з ним.

Не може бути однозначним поширений у гуманістичній соціології поділ спогадової літератури на автобіографію та „історію життя”. Така класифікація наявна і в літературознавстві, де автобіографія є поглядом на поставлені колись цілі та досягнуті результати, а „історією життя” називають твір, що зображає шляхи їх досягнення, змальовує почуття, переживання, розчарування. Соціологи вважають, що в автобіографії оповідач є рупором покоління чи соціальної групи, тоді як в „історії життя” простежується генезис індивіда, а події стають етапами життєвого шляху [4, с. 114-121]. Соціологічний метод „рефлексивного опису життя” передбачає не лише збір фактів, а й рефлексію, пов'язану з відбором, оцінкою і класифікацією епізодів. Важливим елементом цього опису є базова метафора – соціокультурно зумовлена матриця сприйняття соціального та життєвого світу. Соціологічні дослідження автобіографії з'ясовують локальний рівень соціальних домислювань і способів конструювання світу. Це дає змогу побачити зв'язок між уявленням про життя і певним ідеологізованим дискурсом.

Характерним для спогаду є прагнення наділити описуване певним смислом, виявити причини та логічні зв'язки. Схильність автобіографа ставати ідеологом життя проявляється у виборі подій та встановленні між ними зв'язків. Розглядаючи представлену історію життя як його конструювання, П'єр Бурдьє наголошує, що писати історію життя, трактувати життя як історію є рівноцінно принесенню себе в жертву риторичній ілюзії, посилювати яку літературна традиція не припиняла ніколи [3, с. 77]. Для аналізу історії життя необхідні чотири взаємопов'язані базові поняття: контекст, автентичність, референціальність, рефлексивність. Контекст створюють умови та структура автобіографії. Автентичність забезпечується спробою автора реалістично представити життя. Референціальність означає віднесеність до певних подій. Рефлексивність виділяє у розповіді автора як розповідача, що дивиться на себе збоку. Вона є мотивацією автобіографа, яка знаходить вираження на лексичному рівні тексту. Широке поле для наукового пошуку надає автобіографія як „культурна форма”. У цьому разі йдеться про її дослідження як специфічного культурного тексту, що є завданням культурології. Водночас автобіографія – це можливість для аналізу різноманітних педагогічних ситуацій.

Дослідження проблем автобіографіки є перспективним напрямком сучасного літературознавства та гуманітарних наук. Зростанню інтересу до феномену художньої автобіографії та тенденції до її системного вивчення сприяють її жанрова своєрідність, здатність синтезувати різні родові властивості, можливість використання в життєписі різних комунікативних стратегій. Багатогранна джерельна база дослідження свідчить про мультидисциплінарність проблематики спогадової літератури та необхідність розгляду робіт гуманітарного спрямування, особливо історії, психології,

філософії, соціології, культурології, педагогіки. Оскільки лише на основі комплексного підходу до вивчення літератури факту можна простежити екзистенційний та наративний виміри автобіографічного дискурсу та зрозуміти саморефлексію окремого індивіда.

Література

1. Анкерсмит Ф. Р. История и тропология : взлет и падение метафоры / Анкерсмит Ф. Р. ; [пер. с англ. М Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева]. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
2. Арлаускайте Н. Поэтика частного пространства Марины Цветаевой : пространство неповседневности / Наталия Арлаускайте // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 4. – С. 148-153.
3. Бурдые П. Биографическая иллюзия / Пьер Бурдые ; [пер. с франц. Е. М. Мещеркиной // Интер. – 2002. – № 1. – С. 75-81.
4. Голубович И. В. Язык „историй жизни” и ренессанс биографического метода / И. В. Голубович // Мова і культура / Науковий щорічний журнал. – К. : Видав. дім Дмитра Бурого, 2003. – Вип. 6. – Т. 1. Філософія мови і культури. – С. 114-121.
5. Захарова Л. Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX века // Источниковедение в СССР XIX начала XX вв. / Л. Г. Захарова. – М. : Наука, 1970. – С. 368-400.
6. Знанецкий Ф. Автобіографічний метод у соціології / Ф. Знанецкий ; [пер. Л. Скокова] // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 160-170.
7. Кнэшт Н. П. Осмысление прошлого как опыт самопознания (к философии автобиографии) / Н. П. Кнэшт // Известия Томского политехнического университета. – Т. 308. – 2005. – № 4. – С. 196-200.
8. Лепкий Б. С. Казка мого життя // Твори : в 2 т. / Б. С. Лепкий. – К. : Дніпро. – Т. 2. : Повість. Спогади. Виступи. [Упоряд. та автор приміт. М. М. Ільницький]. – 1991. – С. 317-610.
9. Михида С. П. Психологія творчості : пошук нової методології // С. П. Михида / Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – 2004. – № 15. – С. 104-108.
10. Мунте Аксель. Легенда о Сан-Микеле [Электронный ресурс] / Мунте Аксель ; [перевод с англ. Т. Аксаковой. Под ред. И. Гуровой]. – М. : Художественная литература, 1969. – 383 с. – Режим доступа к тексту : http://www.sweden4rus.nu/rus/info/munthe/legenda_pred.asp
11. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні [монографія] / Л. В. Озадовська. – К. : Вид. : Парапан, 2006. – С. 34-46.
12. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр ; [пер. с франц.] – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004 (Французская философия XX века). – 728 с.
13. Твен Марк. Собрание сочинений в 12 томах / Твен Марк ; [под общей редакцией А. А. Елистратовой, М. О. Мендельсона, А. И. Старцева ;

переводы с англ.] – М. : Государственное издательство художественной литературы. – Том 12 : Из „Автобиографии”. Из „записных книжек”. Избранные письма. – 1961. – 758 с.

14. Шевців Г. М. Автобіографічна пам'ять як необхідна умова конструювання автобіографічного нарративу / Г. М. Шевців // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія літературознавство. Випуск 1 (65). Частина друга. – Харків : ППВ „Нове слово”, 2011. – С. 153-159.

15. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление [Электронный ресурс] ; [пер. с нем. Ю. И. Айхенвальд] / Шопенгауэр А. Собр. соч. в пяти томах. – М. : Московский клуб. – Т. 1 – 1992. Режим доступа к тексту <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000366/st010.shtml>

16. de Man Paul. Autobiographie als Maskenspiel // Die Ideologie des Ästhetischen / Paul de Man. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1993. – S. 131-146.

17. Pietzcker Carl. Die Autobiographie aus psychoanalytischer Sicht // Antike Autobiographien : Werke, Epochen, Gattungen. Michael Reichel (Hrsg.) / Carl Pietzcker. – Köhln : Böhlau Verla, 2005. – S. 15-27.

Аннотация

Шевців Г.М. Современное состояние исследования автобиографической проблематики в гуманитарных науках.

В статье сделана попытка анализа основных подходов современных гуманитарных наук к изучению проблем художественной автобиографии как отдельного литературного жанра. Подчеркнуто особенную роль психологических наук при конструировании и изучении автобиографического нарратива.

Ключевые слова: автобиография, автор, дискурс, жанр, память.

Annotation

Shevtsiv H.M. Modern condition of the autobiographical issues research in the humanities.

The article is attempting to analyze basic approaches of modern humanities to examination of the problem of belletristic autobiography as separate genre. The particular role of the humanities while constructing and examining autobiographical narration is emphasized.

Key words: autobiography, author, discourse, genre, memory.